

EEN KRABBENMAND VAN WOULD-BE LEIDERS

Willem Huberts' repertorium van het Nederlandse fascisme

“Het waren veelal provocateurs die een stelletje malloten achter zich aan kregen.” Zo besloot Hans Renders, directeur van het Biografie Instituut van de Rijksuniversiteit Groningen, zijn signalement in het *Historisch Nieuwsblad* van de monografie *In de ban van het verleden. Het Nederlandse fascisme 1923-1945* van (literatuur)historicus Willem Huberts. Renders' omschrijving was nogal kort door de bocht, maar niet helemaal onterecht. De kroniekachtige en informatief geïllustreerde handelseditie van Huberts' proefschrift heeft inderdaad iets van een becommentarieerde catalogus van een rariteitenkabinet, vol ruziënde en complotterende *Halbstarcken* die elkaar het licht in de ogen niet gunnen en nauwelijks iets tot stand brengen.

De retorische uitroep “En daarom: fascisme!”, waarmee de zelfverklaarde Amsterdamse fascistische leider Jan Baars (1903-1989) zijn welbespraakte toespraken steevast afsloot, hebben de elkaar voortdurend voor de voeten lopende Nederlandse fascistische bewegingen, partijen en (splinter)groepen nooit in praktijk gebracht. Zij oreerden nagenoeg onafgebroken over nationale eenheid, maar waren het onderling chronisch oneens over de weg daarnaartoe. “Iedereen wilde zelf leider worden, maar niet geleid worden”, stelt Huberts met recht en reden vast. Afgezien van de Nationaal Socialistische Beweging (NSB) van Anton Mussert (1894-1946), die tijdens de Tweede Wereldoorlog dankzij de dwingende hand van de Duitse bezetter op agressieve en repressieve wijze macht uitoefende, was het Nederlandse fascisme een randverschijnsel. Het bleef buiten de politiek-maatschappelijke en de socioculturele hoofdstroom, en wist nooit echt invloed uit te oefenen op het landsbestuur.

Wel telde het in zijn rangen een overdaad aan kleurrijke woelwaters, einzegängers en excentriekelingen, die overvloedig vertelstof bieden voor romanciers, theaterschrijvers en filmmakers. “Mijn handen jeukten soms om verder uit te weiden”, ver-

Huberts' boek heeft iets van een rariteitenkabinet vol ruziënde Halbstarcken. Toch was het fascisme in Nederland veel meer dan een groteske operette

klaarde de auteur daarover in een interview met *NRC Handelsblad*. De voornaamste verdienste van *In de ban van het verleden* is dat het boek de disparate krabbenmand van Nederlandse would-be leidersfiguren en dito groepen uit het interbellum en de oorlogsjaren – met het etiket fascisme als gemeenschappelijke noemer – meer dan alle vroegere studies over dit thema systematisch, overzichtelijk en vrijwel exhaustief in kaart brengt en situeert. Voor de sociaalwetenschappelijke omkadering van zijn onderzoeksobject inspireerde Huberts zich vooral op de theorievorming over het fascisme van de Britse historicus Robert Griffin. Ook de meestal zijdelingse contacten van een aantal Nederlandse fascistische personen of groeperingen uit de Vlaamse en de Friese Beweging komen in deze even degelijke als toegankelijke academische studie aan bod.

Irrationale maar daarom niet minder reële gevoelens van “structurele onzekerheid, desintegratie, vervreemding en identiteitsverlies” kenmerkten de jaren na de Eerste Wereldoorlog. Het fascisme manifesteerde zich vrijwel onmiddellijk na 1918 in heel Europa in meerdere of mindere mate door op militante wijze tekeer te gaan tegen de snelle en ingrijpende veranderingen op diverse terreinen. Onder meer de invoering van het algemeen enkelvoudig stemrecht, het symbool bij uitstek van de politieke democratisering, werd scherp geveiseerd.

In vergelijking met Europese zusterpartijen toonden de vele varianten van het Nederlandse fascisme zich bepaald minder revolutionair

Anton Mussert, © Nationaal Archief

Volgens de gangmakers en de adepten van deze nieuwe, alternatieve verzetsstroming hadden die verschuivingen de vertrouwde verhoudingen gedenstabiliseerd en ontwricht. Het bestaande bestel en “het establishment” waren in hun ogen failliet en verwerpelijk, zodat zij zich nadrukkelijk buiten de gevestigde instituties plaatsten en die frontaal bestreden. Herstel van wat de “historisch gegroeide orde” werd genoemd, was voor hen absoluut noodzakelijk. Zij waren, zoals de titel van Huberts’ boek aangeeft, “in de ban van het verleden”. In zekere zin wilden zij, ietwat paradoxaal, “het oude” terugbrengen door opnieuw te beginnen met een schone lei, zoals zij het alom luidkeels, maar niet altijd even beredeneerd en gecoördineerd, verkondigden.

In Nederland presenteerden sommigen van hen zich aanvankelijk letterlijk als “herstellers”, een omschrijving die een halve eeuw later in herinnering werd gebracht door publicist Wim Zaal in zijn stevig gedocumenteerd en uitermate leesbaar, hoewel enigszins subjectief gekleurd vulgarisatiewerk *De Herstellers: Lotgevallen van de Nederlandse fascisten* uit 1966.¹ Hun *Onbebagend met de moderniteit*, naar de titel van een verzamelbundel uit 2001 over *De revolutie van de intellectuelen 1890-1933*, reikte overigens niet zover dat de fascisten in hun acties en propaganda ook het gebruik van de toenmalige technische innovaties in communicatie en in andere domeinen afwezen, wel integendeel.

Doordat Nederland tijdens de *Grote Oorlog* van 1914-1918 zijn neutraliteit had weten te behouden, vormden de ontgoocheling en de ontworteling van de voormalige frontsoldaten, die zich soms organiseerden in gewapende milities of “vrijkorpsen”, er geen voedingsbodem voor het fascisme, in tegenstelling tot wat zich in de meeste andere Europese landen voordeed. Dat is opmerkelijk, want vrijwel alle specialisten stellen dat het fascisme ondenkbaar is zonder de Eerste Wereldoorlog.

De volgens de fascistie absoluut noodzakelijke regimewissel kon in hun ogen alleen tot stand worden gebracht via een crisismoment, met name een revolutionaire, fascistische machtsgreep. Een en ander kon eventueel ook de vorm aannemen van een “fluwelen revolutie” of een “semilegale staatsgreep”, min of meer binnen de (grond)wettelijke klijtlijnen. De Utrechtse hoogleraar koloniale geschiedenis (in het bijzonder van toenmalig Nederlands-Indië), publicist en (Groot-Nederlandse) querulant Frederic Carel Gerretson (1884-1958) probeerde eind 1933, begin 1934 als een soort *kingmaker* iets in die zin te organiseren. Hij zette een plan op om zijn (zaken)vriend en geestgenoot Hendrik Colijn (1869-1944) – op dat moment namens de Antirevolutionaire Partij minister-president van een rechtse coalitieregering – buiten het parlement om uitgebreide, haast dictatoriale bevoegdheden te verlenen. Maar “Colijn” – hoewel allesbehalve een overtuigend

democraat – “voelde er niets voor de Nederlandse Mussolini te worden”, zo concludeert Huberts. Het einddoel van de elitaristische en egocentrische Gerretson, zoals van andere fascisten en de met hen verwante reactionaire conservatieven, was de omverwerping en afschaffing van de parlementaire democratie. Die zou de plaats moeten ruimen voor een totalitair, corporatistisch, autoritair en dictatoriaal staats- en maatschappijbestel. In vergelijking met de meeste Europese zusterpartijen toonden de vele (concurrerende) varianten van het Nederlandse fascisme zich in realiteit trouwens bepaald minder “revolutionair”, hoe restrictief of ruim dat containerbegrip ook wordt geïnterpreteerd.

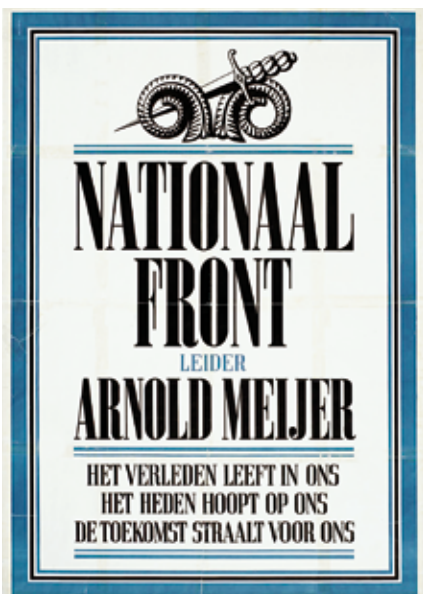
Over het fascisme in het algemeen bracht de Nederlandse historicus Robin te Slaa ongeveer tegelijk met het verschijnen van Huberts’ studie in het voorjaar van 2017 een sterk onderbouwd en diepgravend overzichtswerk uit, *Wat is fascisme? Oorsprong en ideologie*. De filosofische en intellectuele achtergrond en de voorgeschiedenis van “het historisch fascisme uit de periode 1919-1945” krijgen ruime aandacht in deze historische synthese, die overigens vooral de aandacht richt op het Mussoliniregime in Italië en het nationaalsocialisme in Duitsland. Wat België en in het bijzonder Vlaanderen aangaat, kwalificeert Te Slaa het Verdinaso en het Vlaams(ch) Nationaal Verbond terecht en zonder omwegen als fascistisch, zij het zonder daar veel dieper op in te gaan. Wat Nederland betreft weidt hij, heel anders dan Huberts, vrijwel uitsluitend uit over de NSB, waarover hij eerder – al dan niet in samenwerking met collega-historicus Edwin Klijn – heel wat publiceerde en waarover hij ook nu nog verder studiewerk verricht.²

Huberts, die de voorbije decennia vooral publiceerde over nationaalsocialistisch georiënteerde literatoren in Nederland, is evenzeer als Te Slaa van mening dat men zich moet hoeden voor het te pas en te onpas gebruiken van het woord “fascisme” als diskwalificerend scheldwoord voor onder meer

*Huberts en Te Slaa hoeden
zich voor ‘fascisme’ als
diskwalificerend scheldwoord
voor populistische en
extreem rechtse politici
van vandaag*

populistische en extreem rechtse politici van vandaag. Toch toont hij zich, meer dan zijn vakgenoot, geneigd om het fascisme ook te betrekken op de huidige politiek-maatschappelijke realiteit, in Nederland en elders. Het fascisme integraal en finaal reduceren tot een tijdsgebonden fenomeen, kan inderdaad niet de bedoeling zijn. Ook al omdat dat zou afdoen aan het (in de geschiedschrijving) altijd zinvolle vergelijkende perspectief, zowel chronologisch, geografisch als cultureel.

Dat binnen het veelkantige conglomeraat van het Nederlandse fascisme zoveel aanhoudende en heftige onenigheid bestond, had vermoedelijk evenveel te maken met ideologische of strategische meningsverschillen als met botsende karakters en ego’s en met de erg uiteenlopende sociale en intellectuele achtergrond van de protagonisten, die het bovendien zelden ontbrak aan grootse plannen en steile ambities. Aan het ene uiterste van het spectrum stond daarbij een volksmenner en straatagitator als Jan Baars en helemaal aan de overzijde de grootburgerlijke en intellectualistische intrigant Gerretson, in zowat alle opzichten diens tegenpool. Kortom: de waterscheiding liep tussen enerzijds “de petten”, de arbeideristische actievoerders, en anderzijds “de hoeden”, de studeerkamerachtige “heren”. In het blad *Zwart Front* van de gelijknamige, sterk op het Italiaanse fascisme georiënteerde en vooral in de goeddeels katholieke provincie Noord-Brabant

© NIOD

bedrijvige organisatie van Arnold Meijer (1905-1965) stond het op 26 april 1934 zo geformuleerd: “Het kan goed en noodzakelijk zijn om met een grooten uilenbril op den neus allerlei vraagstukken te bestuderen, maar wanneer daaraan niet de daad gepaard gaat heeft dit geen zin.” In de meeste Europese landen werden de fascistische bewegingen ondertussen (veel) strakker geleid dan in Nederland en was er (bijgevolg) minder versnippering en concurrentie binnen het rechts-extremistische politieke spectrum. Hoewel die tweespalt er niet ontbrak, bestonden er – anders dan in Nederland – bovendien minder uitgesproken verschillen en tegenstellingen tussen fascistische van uiteenlopende sociale en intellectuele signatuur, tussen de proletarische volksfascisten enerzijds en de (intellectueel-)aristocratische elitisten anderzijds.

Dit alles wekt misschien de indruk dat het fascisme in Nederland niet veel meer was dan een lacherige karikatuur of een groteske operette. Niets is echter minder waar. In overeenstemming met het intrinsiek gewelddadige en agressieve karakter van deze ideologie aarzelden de Nederlandse voortrekkers en aanhangers ervan niet om hun tegenstanders – al dan niet met (geüniformeerde) milities – te intimideren, te bedreigen en met wapens aan te vallen. In tegenstelling tot wat in een aantal andere Europese landen gebeurde, bleef men daarbij wel – althans tot de Tweede Wereldoorlog – uit de buurt

van gewapende incidenten die aan een burgeroorlog zouden kunnen doen denken. Zoals Robin te Slaa schreef in de proloog van zijn uitstekende en aanbevelenswaardige historische synthese over deze (twintigste-eeuwse) ideologie, cultiveerde en verheerlijkte het fascisme oorlog en geweld: “Het fascisme bood zijn geestdriftige aanhangers idealen om voor te leven, te sterven en te doden.”

Als motto van *Wat is fascisme?*, en dus als richtlijn voor zichzelf, gebruikt Te Slaa een citaat van de Duitse filosoof Friedrich Nietzsche (1844-1900): “Spreekt de goede historicus eigenlijk niet voortdurend tegen?” Die retorische vraag, eigenlijk een oproep, zou elke historische onderzoeker ter harte moeten nemen.

NICO VAN CAMPENHOUT

WILLEM HUBERTS, *In de ban van een beter verleden. Het Nederlandse fascisme 1923-1945*, Nijmegen, Vantilt, 2017, 279 p.

ROBIN TE SLAA, *Wat is fascisme? Oorsprong en ideologie*, Amsterdam, Boom, 2017, 327 p.

NOTEN

1. Zie ook het eveneens persoonlijk gekleurde en mee op eigen herinneringen gebaseerde artikel van Pieter Jacobus Meertens (1899-1985) in *Ons Erfdeel*: ‘De herstellere’ (1967-1968, jg. 11, nr. 3, pp. 92-95. Online: www.dbnl.org/tekst/_ons003196801_01/_ons0031968_01_0186.php.

2. Zie: Bruno De Wever, ‘Eindelijk een wetenschappelijke monografie over de NSB’, *Ons Erfdeel*, jg. 53 (2010), nr. 4, pp. 181-182. Online: <https://biblio.ugent.be/publication/1152278/file/8054906.pdf>